

Szerkesztette
Ablonczy Balázs – Hatos Pál –
Nagy Szabolcs – Szeghy-Gayer Veronika –
Zahorán Csaba

TRIANON ENCIKLOPÉDIA

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

HABSBURG OTTÓ
ALAPÍTVÁNY

Trianon enciklopédia

Trianon enciklopédia

Szerkesztette

Ablonczy Balázs – Hatos Pál – Nagy Szabolcs –
Szeghy-Gayer Veronika – Zahorán Csaba

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

HABSBURG OTTÓ
ALAPÍTVÁNY

Budapest, 2023

A kötet a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Közép-Európa Kutatóintézet,
a Trianon 100 MTA–Lendület Kutatócsoport és a Habsburg Ottó Alapítvány közötti
együttműködés keretében született meg.

TRIANON 100

MINISZTERELNÖKSÉG

BETHLEN GÁBOR
Alapkezelő Zrt.

Szerzők

Ablonczy Balázs	Hornnyák Árpád	Popély Árpád
Anka László	Jeszenszky Géza	Ress Imre
Berkes Antal	Juhász Balázs	Révész Tamás
Bódy Zsombor	Kerepeszki Róbert	Segyevy Dániel Zoltán
Demeter Gábor	Kósa László	Szarka László
Egry Gábor	Kövecsi-Oláh Péter	Szécsényi András
Fejérdy András	L. Balogh Béni	Szeghy-Gayer Veronika
Fodor János	Murber Ibolya	Szűts István Gergely
Főcze János	Perczel Olivér	Tomka Béla
Géra Eleonóra	Péterffy-Cserhádi Katalin	Tóth Imre
Glant Tibor	Pogány Ágnes	Turbucz Dávid
Gottfried Barna	Pók Attila	Vizi Balázs
Hahner Péter	Pollmann Ferenc	Zahorán Csaba
Hatos Pál		Zeidler Miklós

A borító Tábor János és Dankó Ödön: *Hungary's Fate of Old...* című plakátja (Magyarország Területi Épségének
Védelmi Ligája) felhasználásával, a Magyar Nemzeti Múzeum engedélyével készült.

Kiadja a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Ludovika Egyetemi Kiadó és a Habsburg Ottó Alapítvány
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor és Pröhle Gergely igazgató

Kapcsolat: www.ludovika.hu | www.habsburgottoalapitvany.hu

Felelős szerkesztő: Kamarás-Vida Krisztina

Olvasószerkesztő: György László

Korrektor: Tomka Eszter

Tördelőszerkesztő: Stubnya Tibor

Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

ISBN 978-963-653-000-6 (nyomtatott) | ISBN 978-963-653-002-0 (elektronikus PDF)
ISBN 978-963-653-001-3 (ePub)

© A szerkesztők, 2023

© A szerzők, 2023

© Nemzeti Közszolgálati Egyetem Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023

© Habsburg Ottó Alapítvány, 2023

Minden jog védve.

Tartalom

Előszó	9
<i>Hatos Pál</i> Az 1918-as összeomlás és az ószirózsás forradalom	13
<i>Fodor János</i> Apáthy István	18
<i>Anka László</i> Apponyi Albert	21
<i>L. Balogh Béni</i> Az aradi magyar–román tárgyalások	25
<i>Ress Imre</i> A badeni levéltári egyezmény	29
<i>Szarka László</i> Beneš, Edvard	37
<i>Hahner Péter</i> Berthelot, Henri Mathias	42
<i>Ablonczy Balázs</i> Bethlen István	44
<i>Demeter Gábor</i> A bolgár béke – a neuilly-i békeszerződés	48
<i>L. Balogh Béni</i> Brătianu, Ion I. C. (Ionel)	52
<i>Hahner Péter</i> Clemenceau, Georges (Eugène Benjamin)	56
<i>Hornyák Árpád</i> Cvijić, Jovan	60
<i>Pollmann Ferenc</i> Az északi hadjárat	63
<i>Hahner Péter</i> Franchet d'Espèrey, Louis Félix Marie François	66
<i>Zahorán Csaba</i> A gyulafehérvári román népgyűlés	69
<i>Zeidler Miklós</i> Határmegállapítás – Magyarország új határainak kijelölése	73
<i>Turbucz Dávid</i> Horthy Miklós	78
<i>Főcze János</i> Impériumváltások	82
<i>Pók Attila</i> Jászi Oszkár	86

<i>Hatos Pál</i> Károlyi Mihály és mítosza	89
<i>Fejérdy András</i> A katolikus egyház és Trianon	99
<i>Bódy Zsombor</i> Közellátás	103
<i>Hatos Pál</i> Kun Béla	106
<i>Révész Tamás</i> A Lajtabánság	115
<i>Révész Tamás</i> Leszerelés és hadseregszervezés	119
<i>Jeszzenszky Géza</i> Lloyd George, David	124
<i>Zeidler Miklós</i> A magyar békedelegáció összetétele	127
<i>Zeidler Miklós</i> A magyar békedelegáció tevékenysége	132
<i>Segyevy Dániel Zoltán</i> A magyar béke-előkészületek	139
<i>Pogány Ágnes</i> Magyarország I. világháborús jóvátételi kötelezettségei	143
<i>Hatos Pál</i> A Magyarországi Tanácsköztársaság	147
<i>Szűts István Gergely</i> A Magyarországra települt intézmények	152
<i>Tóth Imre</i> A magyar–osztrák határ meghúzása, 1921–1923	155
<i>Zahorán Csaba</i> Maniu, Iuliu	159
<i>Szarka László</i> Masaryk, Tomáš Garrigue	164
<i>Szűts István Gergely</i> Menekültek	169
<i>Szarka László</i> Milan Hodža és Bartha Albert budapesti tárgyalásai 1918 decemberében	172
<i>Jeszzenszky Géza</i> A nagyhatalmak békeprogramjai	177
<i>Jeszzenszky Géza</i> A német béke – a versailles-i békeszerződés	181

<i>Egry Gábor</i> Nemzeti önrendelkezés és népszavazás	183
<i>Segyevy Dániel Zoltán</i> Népszavazások és határviták	188
<i>Juhász Balázs</i> Orlando, Vittorio Emanuele	191
<i>Berkes Antal</i> Az optánsügy	194
<i>Murber Ibolya</i> Az osztrák béke – a saint-germain-en-laye-i békeszerződés	198
<i>Hornyák Árpád</i> Pašić, Nikola	202
<i>Ablonczy Balázs</i> A párizsi békekonferencia	206
<i>Kósa László</i> A protestáns egyházak és Trianon	210
<i>Perczel Olivér</i> Román megszállás Magyarországon, 1919–1920	216
<i>Jeszenszky Géza</i> Seton-Watson, Robert William („Scotus Viator”)	221
<i>Jeszenszky Géza</i> A Smuts-misszió	225
<i>Tóth Imre</i> A soproni népszavazás	229
<i>Géra Eleonóra</i> A spanyolnátha	233
<i>Jeszenszky Géza</i> Steed, Henry Wickham	236
<i>Szarka László</i> Šrobár, Vavro	238
<i>Szarka László</i> Štefánik, Milan Rastislav	243
<i>Kerepeszki Róbert</i> A szegedi (és aradi) ellenkormányok	247
<i>Gottfried Barna</i> A Székely Hadosztály	251
<i>Popély Árpád</i> A szláv korridor	255
<i>Szeghy-Gayer Veronika</i> A Szlovák Tanácsköztársaság	260

<i>Ablonczy Balázs</i> Teleki Pál	262
<i>Pollmann Ferenc</i> A tiszai offenzíva	266
<i>Kövecsi-Oláh Péter</i> A török béke – a sévres-i (majd lausanne-i) békeszerződés	269
<i>Szécsényi András</i> Trianon és a zsidóság	273
<i>Tomka Béla</i> A trianoni békeszerződés gazdasági következményei Magyarországon	277
<i>Zeidler Miklós</i> A trianoni békeszerződés ratifikációja	281
<i>Vizi Balázs</i> A trianoni békeszerződés rendelkezései	285
<i>Szeghy-Gayer Veronika</i> A turócszentmártoni nyilatkozat	290
<i>Zahorán Csaba</i> Az utódállamok területi követelései	293
<i>L. Balogh Béni</i> Vaida-Voevod, Alexandru	298
<i>Péterffy-Cserháti Katalin</i> A vasút és Trianon	301
<i>Ress Imre</i> A velencei könyvtári és múzeumi egyezmény	304
<i>Ablonczy Balázs</i> Vix-jegyzékek	309
<i>Pollmann Ferenc</i> A Vörös Hadsereg	313
<i>Glant Tibor</i> Wilson, Thomas Woodrow	316
Szerzők és szerkesztők	320
Képjegyzék	322

Előszó

Mikor mondták ki az erdélyi románok a Magyarországtól való elszakadást? Hány jegyzéket adott át Fernand Vix alezredes a magyar kormányzatnak? Ki volt Szlovákia első diktátora? Kik szálltak szembe az egyre több magyarlakta területet megszálló idegen csapatokkal? Hogyan érintette a magyar vasúthálózatot a trianoni békeszerződés? Hány menekült érkezett Magyarországra az elcsatolt területekről? Mennyi időbe telt, mire úgy-ahogy magához tért a magyar gazdaság Trianon után?

2018-ban világszerte nagy érdeklődés övezte az I. világháború végének századik évfordulóját. Az 1918. november 11-én megkötött compiegne-i fegyverszünet emléke azonban sokkal halványabb Közép- és Kelet-Európában. Nemcsak azért, mert térségünkben azon az őszön ténylegesen nem értek véget az erőszakos cselekedetek (sőt, a fegyverszünetek is más dátumokhoz kapcsolódnak), hanem főképp azért, mert a háború elhúzódó lezárását elhomályosították a sokkal fajsúlyosabb események. A régió országainak többségében a multietnikus birodalmak felbomlása vagy átmeneti meggyengülése került a középpontba: a nemzeti és függetlenségi mozgalmak diadala, azaz Csehszlovákia és Jugoszlávia létrejötte, Lengyelország újjáalakulása és Nagy-Románia létrehozása. Magyarországon viszont három drámai eseménysort idéztünk fel: a háborús vereséget követő, 1918. végi összeomlást, az 1919-es zavaros időszakot, végül pedig a trianoni békeszerződés 1920. június 4-i aláírását és annak hatásait. Ünneplés helyett pedig inkább megemlékezésekre, illetve vitákra került sor a századik évfordulón, amelyekből a magyar politikusok, történészek, értelmiségiek egyaránt kivették a részüket. Ismét bebizonyosodott, hogy a történelmi Magyarország felbomlásának emlékezete – legalábbis a közbeszédben – még korántsem hűlt ki. A korszak egy-egy fontosabb mozzanata nemcsak hogy érdekli, meg is osztja a magyarok jó részét, világnézet, pártpreferencia vagy más szempontok alapján. Az a sokrétű jelenségvilág, amelyet Trianon hívószava idéz fel, egyszerre a nemzeti emlékezet kiemelt helye, történetpolitikai küzdőtér, s konjunktúráját élő tudományos kutatási téma. Így még napjainkban is nagyon sokan keresik a válaszokat az olyan kérdésekre, hogy tűnhetett el ilyen gyorsan az „ezeréves Magyarország”, kik a történelmi mértékű csőd felelősei, mit rontottak el a korszak döntéshozói. Röviden: miért és hogyan következhetett be „Trianon”. A tisztánlátást azonban a múltidézés szereplői sem könnyítik meg, hiszen az Országgyűlés üléstermében és a különféle szoboravatásokon elhangzott beszédektől a száraz nyelvezetű szakmunkákig és indulatos publicisztikákig temérdek ellentmondásos magyarázat látott napvilágot az 1918–1920 között történelekről, különösen a századik évfordulók idején. Az egyes narratívák pedig gyakran teljesen ellentmondanak egymásnak. Bár a történészszakmában ez nem annyira ritka jelenség (a politikában pedig még kevésbé), ám a történelem iránt érdeklődő olvasó még akkor is zavarba jöhet, ha a kifejezetten neki szóló kiadványokhoz nyúl. A történelmi Magyar Királyság felbomlása és a trianoni békeszerződés volt a témája több, az elmúlt években a *Rubicon*-ban, a *BBC History*-ban vagy a *Múlt-kor*-ban megjelent összeállításnak, egy sor évfordulós tévéműsornak, de népszerűsítő könyvek is születtek. Ilyen volt például a *Kérdések és válaszok 1918–1919-ről, a térKéptelen(?) Trianon* című atlasz

vagy a *Trianoni kiskaté*. És akkor még nem is szóltunk a dokumentumfilmekről vagy színdarabokról, amelyek mind-mind ezt a problémakört járták körbe.

De akkor mégis miért volt szükség egy újabb könyvre? Szerkesztőkként a célunk épp az volt, hogy egy olyan kézikönyvvel álljunk elő, amely a tényanyagra koncentrálna és segít tájékozódni, eligazodni a történelmi folyamatok és különféle értelmezések szinte őserdővé fejlődött rengetegében. A megvalósítás az NKE EJKK Közép-Európa Kutatóintézet és a BTK Történettudományi Intézet Lendület – Trianon 100 Kutatócsoport eredményes együttműködésének újabb bizonyítéka – a 2022 őszén megjelent *Kérészállamok. Átmeneti államalakulatok a történelmi Magyarország területén (1918–1921)* című kötetünk után. A szerkesztőknek el kellett dönteniük, hogy az enciklopédia tervezése során – elsősorban a szócikkek összeállításakor – mi legyen a fő szempont: vajon az 1918–1920-as időszak kevésbé feltárt, esetleg teljesen ismeretlen (vagy feledésbe merült) történelmi kérdései, személyei, eseményei és jelenségei kerüljenek a középpontba, vagy inkább az átértelmezett, új megvilágításba helyezettek? Végül mindkét megközelítés érvényesült. A szerzők 74 szócikkben foglaltak össze viszonylag röviden és közérthetőségre törekedve egy sor olyan témát, amelyek már ismerősek lehetnek a történelem iránt érdeklődők számára, de nem maradhattak ki egy ilyen munkából. Idetartoznak az egyes békeszerződések, a párizsi békekonferencia vagy a Tanácsköztársaság harcai, amelyeket magas színvonalon és a legújabb kutatási eredmények alapján mutattak be a szerzők. Olyan szócikkek is keletkeztek, amelyek kevésbé ismert mozzanatokra, összefüggésekre világítanak rá, vagy a reflektorfényen kívül álló, mégis fontos személyeket mutatnak be – idesorolhatjuk a „trianoni menekültek” kérdését, az Osztrák–Magyar Monarchia örökségét érintő megállapodásokat, az impériumváltásokat, a spanyolnáthát, a Smuts-missziót, Henri Mathias Berthelot vagy Apáthy István szerepét, Trianon és a zsidóság viszonyának kérdését, valamint a közellátást. Bekerültek a könyvbe olyan jelenségek is, amelyeket már többször is újraértelmezett a magyar történetírás – és most is lehetett róluk újat mondani –, mint az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom, a felbomló Monarchia hadseregének leszerelése, illetve az új magyar hadsereg megszervezése, a trianoni békeszerződés gazdasági következményei vagy a nemzeti önrendelkezés kérdése. Nem maradhattak ki azok az ellentmondásos megítélésű, gyakran mítoszok kódéba burkolt figurák sem, mint például Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Kun Béla, Horthy Miklós, a külföldiek közül pedig Georges Clemenceau vagy Woodrow Wilson. „Trianon” azonban természetesen nemcsak Magyarország és a nagyhatalmak ügye volt, hanem ezer szállal kapcsolódik a szomszédos nemzeti mozgalmak és országok történetéhez is, amelyből számos téma és személy lehet ismeretlen a magyar olvasó számára – legalábbis nemzeti elfogultságtól mentesen –, gondoljunk csak Edvard Benešre, Vavro Šrobárra, Alexandru Vaida-Voevodra, Jovan Cvijićre vagy Milan Rastislav Štefánikra, a szlovák és román elszakadás kimondására vagy mondjuk az osztrák–magyar határ kijelölésére.

A szócikkek 41 szerzője számos tudományos intézményt képvisel – egyetemeket, kutatóintézeteket, múzeumokat –, vannak közöttük fiatalabbak és idősebbek, sok-könyves és kevésbé ismert történészek Magyarországról és a szomszédos országokból egyaránt. Ez a változatosság az egyes írások stílusában is érvényesül. Noha elengedhetetlen volt bizonyos mértékű – de főképp a terminológiát érintő – egységesítés, nem

törekedtünk az egyes szövegek uniformizálására. A történetírásnak nincsen a természettudományokhoz hasonló egyértelmű fogalmi készletrendszere. Tiszteletben tartottuk tehát a szerzők egyéni stílusát, amiből adódóan egyes írások a szépirodalom határát súrolják, mások nyelvezte viszont klasszikusabban lexikonszerű; készültek részletgazdagabb, valamint csak a legfontosabb ismeretek bemutatására szorítókozó szócikkek. A sokszínű szövegeket mindazonáltal összeköti a szerzőknek a múlt megismerésére való ösztönös és örömet adó igyekezete, illetve a tárgyilagos elemzés követelményének érvényesítésére való tudatos törekvés – amit reményeink szerint az olvasók is érzékelné fognak.

Abban bízunk, hogy a mai magyar történeti kutatás élvonalát képviselő kötet megtalálja az utat olvasói, elsősorban a történelemtanárok, egyetemisták felé, és összefogott, világos, de nem egysíkú magyarázatokkal segítheti azokat, akiket érdekelnek a magyar történelem ezen tragikus éve. Trianon megismerésében – akár tetszik, akár nem – a rációé a főszerep, csak ennek segítségével tudjuk feldolgozni az évszázada történet, de napjainkra is kiható eseményeket. Ez a 74 szócikk megannyi támasz, segítség ebben a folyamatban, amit a történelmi múlt feldolgozásának tartunk, hogy ne regényesített, végtelenül egyszerűsítő magyarázatok uralják közéletünket ebben a fontos témában.

Budapest, 2023. június 26.

A szerkesztők

Vákát

Az 1918-as összeomlás és az őszi forradalom

1918 októberére az akkor már négy éve dúló világháború végkimenetele egyértelművé vált: a központi hatalmak hadseregei ugyan még mindenütt ellenséges földön álltak, a vereség perspektívája egyre közelebb került. Az éhező csapatokat már nem ösztönözte a győzni akarás, a hazavágyó katonaság maga üzent hadat a háborúnak. S vele együtt a hátszág is. Október 16-án Károly császár kihirdette a Monarchia osztrák felének föderalizációját, közkeletű német nevén a *Völkermanifestet*. Akiknek szólt, már nem reflektáltak rá – későn érkezett, és csak félmegoldás volt. A csehek, lengyelek, szlovének, románok, ukránok – legalábbis a politikailag tudatosabbak, s főként a politikai vezetők – mind-mind új nemzetállamokat akartak építeni a Monarchia romjain, akár egymás rovására is, s egy pillanat alatt kiderült, nem egy megújult Monarchia keresztlevelé, hanem a dualizmus halotti bizonyítványa lett a kiáltvány.

1. kép: Forradalmárok a budapesti utcán (1918)

Forrás: Őszi forradalom. [Wikipedia.org](https://hu.wikipedia.org/wiki/Őszi_forradalom), é. n.

A proklamáció hatálya nem terjedt ki Magyarországra, így elvileg megvalósult Kossuth álma, a független Magyarország. Mégis fél évszázad *egész* magyar politikája került légüres térbe egyik napról a másikra. A perszónalunioról, azaz egy új magyar alkotmányos berendezkedés alapjairól három nap alatt törvényjavaslat készült, de mire elkészült, az utolsó magyar parlament befejezte működését. Tisza István az uralkodói manifesztum másnapján az Országgyűlés nyilvánossága előtt beismerte az igazságot: „ezt a háborút elvesztettük.” Bár már másfél éve nem ő volt a kormányfő, végzetes szavai futótűzként terjedtek a frontokon: néhány nap múlva a csapatok fegyelme végleg és végzetesen megbomlott. Wekerle Sándor miniszterelnök háromszor mondott le három hét alatt, október 29-ig mégis ügyvezető kormányfő maradt. Utódja, az „egynapos miniszterelnök”, Hadik János október 31-én, hajnali három órakor, papucsban és hálóingben adta át a történelmi Magyarország irányítását Károlyi Mihálynak és az általa vezetett, alig egy héttel korábban létrehozott Nemzeti Tanácsnak.

A Magyar Nemzeti Tanács a feloszló birodalom legutolsóként létrejött ilyen szervezete volt. A háborús vereséget évekkel korábban megjósoló Károlyi Mihály, Kossuth Lajos ceglédi mandátumának örököse eddig a külön szerepkörére volt kárhóztatva a képviselőház zajos termeiben. Nagy volt a népszerűsége, de politikai tábora a parlamenti patkóban csupán maroknyi, s még 1918 októberében is szinte mindenki igyekezett útját állni, aki számított a magyar politikában. Most már sikertelenül. Apósának, Andrássy Gyulának rövid közös külügyminiszterkedése teljes kudarc lett, Tisza visszavonult, magányosan várta be végzetét a városligeti villájában. „Hát jöjjön Károlyi!” – írta október utolsó napján a *Budapesti Hírlap*, amely előző számaiban is még egyre Károlyi alkalmatlanságát, felelőtlenségét ostromozta.

A háborút nem csupán az áldozatok között nem válogató, pusztító influenzajárvány követte, hanem kis helyi háborúk százai is: vezér és eszme nélküli parasztforradalom szerte az országban. A november elején százával érkező, a leszerelő katonákat szállító vonatokat a dühöt terítették szét országszerte: egyik napról a másikra összeomlott a közgazdaság, a jog- és vagyonbiztonság. A vidék becslések szerint ezer halottal fizetett a hazatérő katonák és a háború nyomorúságaiban magára hagyott „hadiasszonyok” lecsendesítéséért, az államháztartás 8 milliárd korona többletkiadással, a gazdaság pedig a termelés drámai csökkenésével.

Az a fájdalmas rádöbbenés pedig, hogy a független Magyarország küszöbéről a történelmi Magyarország sírgödrébe lehet csak lépni, kevesebb, mint 5 hónap alatt felémésztette a demokratikus reformkísérlet minden hitelét. Károlyi antantbarát volt, de 1918 őszén Párizsban, Londonban csak azt akarták tudni róla, hogy ugyanúgy magyar gróf, mint Andrássy Gyula és Tisza István. A békecsináló londoni és párizsi minisztériumi hivatalokba és delegációs irodákba nem neki és ügynökeinek volt bejárása, hanem a „csehszlovák”, román és szerb diplomatáknak. Károlyi Mihály kormányzásának következetes pacifizmusa, bizalmasának és *de facto* külügyminiszterének, Jászi Oszkárnak részletesen kidolgozott autonómiaterve, a „Keleti Svájc” kormányprogrammá emelt idealista eszméje *kizárólag* a kisnemzeti és utódállami nacionalizmusok torzító üvegén át látszott Európában. Sikertelen elhívetni, hogy csupán tetszetős demokratikus frázisok, amelyekkel a magyar uralom fenntartását kívánják elérni. Károlyi a lehetetlenre vállalkozott,

amikor a háborús vereséget győzelemmé akarta átformálni. Amikor 1918. november 7-én este Belgrádban Franchet d'Espèrey francia tábornok megismertette vele az ország testébe mélyen behasító demarkációs vonalat, megdöbbenve jelentette ki Jászival együtt: „Minket, ha ezt aláírjuk, fel fognak akasztani Pesten, amint visszaérünk.” Nem is írták rögtön alá, a szerbek a hódító fegyver jogán vették birtokba az ország déli részeit, a Bácska és a Bánát kifogyhatatlan éléskamráját. A sötét és romos Belgrádban tett sokkszerű közlés, a fegyverszüneti konvenciónak Erdélyt a Marosig, s a Délvidéket Péccsel, Bajával magába foglaló rendelkezései előrevetítették az ország felosztását.

1918 őszén Közép-Európa korábbi államalkotó nemzetéről a nagyhatalmaknak nem volt világos elképzelésük, csak az új szövetségesek összeütközéseiben látták meg érdekeik veszélyeztetését. A legtöbb magyar város 1918 végén szívesen vette volna, ha francia csapatok szállják meg, de ez utóbbiak csak Aradra és Szegedre vonultak be december végén, s egyáltalán nem a magyarok kedvéért. A francia gyarmati csapatok bevetése elsősorban azt volt hivatott megakadályozni, hogy román és szerb szövetségesek fegyveres konfliktusba keveredjenek egymással a Bánát hovatartozása feletti vitában. Károlyi sűrűn cserélődő megbízottjai sem jutottak tovább svájci szállodák zsúfolt halljainál, ahol hiába próbáltak némi információhoz és egy kis reményhez hozzájutni, helyette egymásról írt feljelentéseiket továbbították Budapestre.

A dualizmus kori magyar politikai élet működéséhez nem tartozott hozzá a politikai váltógazdaság, ennek hiánya most bontakozott ki igazán. Károlyi miniszterei jelentős részét a kormányalakításkor ismerte meg, az új magyar hadügyminiszter, Linder Béla is a Lánchídon tudta meg, milyen feladat vár rá. Aligha van kárhoztatottabb magyar miniszteri nyilatkozat, mint az egykori tüzérezredes november 2-i mondata arról, hogy „soha többé katonát nem akarok látni”. Ám Linder azzal, hogy a leszerelő katonaság kezéből ki akarta szedni a fegyvert, a hátszínig kicsiny vagyonkáját féltő milliós polgári közönsége érdekében cselekedett. Különben is, alig egy hétig maradt a hivatalában – s az összeomlást összeomlásra halmozó rövid időszak egyébként sem igazán engedett teret a kiemelkedő államférfiaknak: majd mindenki hajlama és akarata ellenére lett hatalmi tényező 1918 őszén. A könyvek birodalmából érkező Jászinak arra voltak kész tervei, hogy az új demokratikus világot, a nemzetiségi egyenlőséget az alkotmányos dunai monarchia keretében valósítsa meg. 1918 szeptemberében még úgy nyilatkozott, hogy „az igazi magyar politikai művészet csak egyre törekedhetik: hogyan lehet a délszláv egységet Magyarország területiális sérelme nélkül és úgy megvalósítani, hogy minden józan érdekünk az Adrián, a Balkánon megóvassék, sőt előmozdítottassék?” Ehelyett köztársaságot *kellett* sebtében csinálnia azzal a Károlyi Mihállyal, aki október lázas utolsó napjaiban még meghatva ígérte meg a fiatal Zita királynénak a trón megmentését. A királynak letett eskü visszavonására, a köztársaság két hét alatt végbevitt kikiáltására nemcsak a budapesti utca zajongó közvéleménye, hanem rideg külpolitikai megfontolások is vezették a Károlyi-kormányt, elsősorban a köztársasági Franciaország és a republikánus Egyesült Államok jóindulatának elnyerése miatt. Ellentmondani *akkor* senki nem akart, még Habsburg József főherceg is fogadalmat tett az új republikánus rendre.

A felfokozott kül- és belpolitikai várakozásoknak az államformaváltás mégsem tudott eleget tenni. Sem az öszirózsa nem lett egy új békekorszak jelképe, sem a köztársaság

a modern demokratikus Magyarország független nemzeti létének szimbolikus kerete. A köztársaság követelése alkalmas volt a múlt megtagadására, de képtelennek bizonyult a jövőt formálni. Amikor 1918. november 16-án Hock János a Parlament kupolacsarnokában proklamálta a Magyar Népköztársaságot, a kint várakozó kétszáz ezer ember közül senki sem sejtette, hogy a demokratikus köztársaság nagyszabású ünnepi nyitánya egyben búcsúelőadása is lesz. A rövid életű köztársaság egyetlen ígérését sem tudta valóra váltani. Hiába iktatták törvénybe az általános, titkos és egyenlő választójogot, nemzetgyűlési választásokra nem került sor. A radikális földreform megvalósítását is elodázta a kormánypartok közötti viszálykodás – a lakosság közel kétharmadát kitevő agrárnépesség legalább háromnegyede pedig ezt várta igazán.

Károlyi Mihály mostoha sorsú népköztársasága legitimációját eleinte a közvetlen demokrácia példátlan méretű megnyilatkozására, a spontán módon létrejött helyi nemzeti tanácsok százainak önkéntes munkájára alapozhatta, de a forradalmi öngazgatás színes és anarchikus világával nem tudtak mit kezdeni Károlyiék sem. A nemzeti tanácsok sokszor szinte önálló köztársaságokként viselkedtek, a vasútállomásokon lefoglalták az áthaladó szállítmányokat, megtiltották a termények kivitelét a falu határain túl, vagy éppen ellenséges hadviselő felek módjára indítottak tárgyalásokat egymással. A két szomszédvár, Hódmezővásárhely és Szeged nemzeti tanácsai például „nemzetközi” tárgyalásokat kezdtek sertések és a zsír átengedése tárgyában.

Az eltűnő állami hatalom hordalékos senkiföldjén kérezzállamok rövid életű konjunktúrája következett, bánati, Zsil-völgyi, hucul, kun stb. köztársaságokkal. A Székely Köztársaságra pénzt is adott a Károlyi-kormány, de a régi Magyarországot nem mentették át a merész területmentő koncepciók, s a helyi elitek is sikertelenül próbálkoztak nemzeti identitást adni szűkebb pátriájuknak. Országmentéssel azonban mégis kevesebben foglalkoztak, mint meneküléssel: 1918 utolsó és 1919 első hónapjaiban 60 000 – 120 000 menekült érkezett Magyarország meg nem szállt területeire, főként „nadrágos emberek”, tanárok, hivatalnokok, vasúti tisztviselők stb. Jelentős részük Budapestre iparkodott, ahol a lakhatási viszonyok kezdtek elviselhetetlenné válni.

A Károlyi-kormányzat 1919. március 21-i bukása utólag törvényszerűnek tűnhet: a győztes antanthatalmak irányában követett „teljesítési politika” semmiféle eredményt nem hozott. Nem is hozhatott, mert ahhoz az kellett volna, hogy a párizsi békekonferencia francia, brit, amerikai és olasz döntéshozói nemet mondjanak térségbeli formális és informális kis szövetségeseik gátlástalan nyíltsággal megfogalmazott területi követeléseire. Éppen az ellenkezője történt, a Károlyi-korszak minden egyes napjával egyre kevesebb remény maradt az események visszafordítására, a területfoglalások megfékezésére. Károlyiék nem látták, hogy politikájukat a múlt terhe alakítja, míg a nagyhatalmakat leginkább a jövő szereplői érdekelték. De a belátás hiányát aligha vethetjük a szemükre. A magyar közvélemény 1918–1919 fordulóján, az ország északi és keleti részei, Kolozsvár, Kassa, Pozsony karácsony és újév heteiben bekövetkezett megszállásának reménytelen másnapján csak ezt a *képtelen* űrt érezte. Trianon bizonyos értelemben Trianon előtt bekövetkezett, de ezt senki nem merte hangosan kimondva véglegesnek tekinteni. Sem balról, sem jobbról. Ennek a tiltakozásnak máig legismertebb jelképe a Károlyi-korszakban született híres plakát, Jeges Ernő alkotása, a „Nem! Nem! Soha!”

A hatásos grafikát nem csupán finanszírozta a Károlyi-kormány által létrehozott Országos Propaganda Bizottság, hanem üzenetét, a dacos tiltakozást, a Károlyi-kormány nyíltan fel is vállalta, olyannyira, hogy az 1919 januárjában Budapestre érkező amerikai misszió tagjainak is bemutatták a plakátot, amely angol megfogalmazásban még költőien alliterált is: „No! No! Never!”

A Károlyi-kormányzat létezésének nem a néhány hónap alatt bekövetkezett népszerecsérváltás, hanem a külpolitika brutalitása vetett véget. Amikor Fernand Vix francia alezredes, a november vége óta Budapesten tartózkodó szövetséges katonai misszió vezetője brit, olasz és amerikai kollégáinak kíséretében március 20-án, délelőtt 10 órakor belépett Károlyihoz, és átadta a párizsi békekonferencia határozatát, amelynek értelmében a magyar csapatokat 200 kilométerrel nyugatabbra kellett visszavonni, a románok viszont 100 kilométerrel előre tolhatták állásaikat, Károlyi drámai hangon tiltakozott. „Nincs olyan magyar kormány, amely aláírná ezt” – hajtogatta. Böhm Vilmos pedig azt mondta, hogy a jegyzék nyilvánosságra jutása esetén a bolsevikok létszáma pillanatok alatt kétszázszázra fog növekedni. Vix cinikusan felelt, neki mindegy, harminc órát adott a válasza, elutasítás esetére pedig egyértelművé tette, hogy azonnal távozik Budapestről, ami pedig kimondatlanul is azt jelentette, hogy Magyarország újra hadiállapotba helyezi magát. Biztos volt benne, hogy a teljesítési politika folytatódni fog. Harminchat órával később Vix mégis kosarat kapott, de ennek ára az volt, hogy Magyarországon létrejött a világ második kommunista állama, a Magyarországi Tanácsköztársaság. Károlyi persze nem akarta *eleve* átadni a hatalmat, de úgy vélte, hogy a győztes nyugati hatalmakkal való szembeszegülés politikájához csak a „keleti orientáció” biztosíthatja a sikert. Az orosz bolsevikokkal és hatalmas hadseregükkel való összefogás, amelynek természetes előfeltétele volt az ekkor börtönben ülő – s Lenin magyarországi ügynökeinek tekintett – kommunistákkal való kiegyezés. A Kun Béla nevével fémjelzett proletárdiktatúra nemzeti pánikhangulatból született, s Károlyi sztoikusán vette tudomásul, hogy az új rendszer kirakatába az ő demokratikus grófi neve már szükségtelen.

Felhasznált, illetve magyar nyelven is elérhető legfontosabb szakirodalom

- ABLONCZY Balázs (2020): *Ismeretlen Trianon*. Budapest: Jaffa.
- BÓDY Zsombor szerk. (2018): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- HATOS Pál (2018): *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Budapest: Jaffa.
- HERMANN Róbert – LIGETI Dávid szerk. (2019): *1918 – A Nagy Összeomlás*. Budapest: Országház Könyvkiadó.
- HERMANN Róbert – LIGETI Dávid szerk. (2020): *1919 – A Nagy Szétesés*. Budapest: Országház Könyvkiadó.
- RÉVÉSZ Tamás (2019): *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

Apáthy István

Apáthy István 1863. január 4-én született Pesten, középosztálybeli értelmiségi családban. Apja, id. Apáthy István (1829–1889) neves jogász, a kereskedelmi és váltójog professzora volt, a Magyar Tudományos Akadémia tagja és országgyűlési képviselő. Ifj. Apáthy gimnáziumi tanulmányait 1873-ban kezdte meg a pesti Magyar Királyi Tanárképző Intézet Gyakorló Gimnáziumában, ahol olyan híres professzorok egyengették útját, mint Margó Tivadar, Eötvös Loránd, Than Károly és Staub Móricz.

Tanárai közül az állattant oktató Margó Tivadar volt rá a legnagyobb hatással, ugyanis bár az érettségi után orvosi képzésre iratkozott be, mégis a zoológia iránt érdeklődött, orvosi oklevelének megszerzését követően pedig mestere mellett maradt tanársegédként az Összehasonlító Bonctani és Zoológiai Intézetben. Ezekben az években sajátította el a mikroszkópos preparátumok készítését, azt a módszertant, amelyet később ő maga fejlesztett tökélyre. Fiatalkorában a díjakat is hozó természettudományos publikációi mellett novelláskötetet adott ki, illetve verseket is írt, és érdeklődött a közélet iránt. 1886-tól Nápolyban dolgozott, ahol a Stazione Zoologica-n folytatta kutatásait, s több nyugat-európai intézetet is meglátogatott.

Jelentős tudományos eredményeinek köszönhetően 1890-ben kinevezték a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Állattani Intézetének rendkívüli, majd 1891 márciusától rendes tanárává és az intézet vezetőjévé. A mindössze huszonhét éves professzor agilitására minden bizonnyal szükség is volt. A korszerűtlenül felszerelt intézetet kitarató munkával szervezte át nápolyi mintára, emellett az egyetem irányítási feladataival is megbirkózott, 1894 és 1905 között – egy-egy tanév kihagyással – folyamatosan egyetemvezetői feladatokat teljesített: dékáni és prodékáni, illetve rektori és prorektori tisztségekben. Mindezeket egy prosperáló időszakban láthatta el, ugyanis ekkoriban épültek ki a klinikák épületei, az egyetemi könyvtár, illetve később, 1909. május 18-án maga Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter avatta fel az egyetem új, többszintes, európai összehasonlításban is az egyik legkorszerűbb intézményét, az Állattani Intézetet (ahol a mai napig is működnek a Babeş–Bolyai Tudományegyetem biológia tanszékei). A tágas, új épület erkélyei, alagsora édesvízi és tengeri lények tartására alkalmas akváriumokkal voltak berendezve, a friss tengervizet pedig kéthetente szállították vonattal Kolozsvárra Fiuméből.

Apáthy mindeközben a tudományos munkásságát sem hanyagolta el, amelynek eredményei még napjainkban is relevánsak. A Kolozsváron írt és főként Magyarország piócafaunájára vonatkozó művei a későbbiekben is referenciamunkákként szolgáltak, gyűjtött anyagai pedig ma is megtalálhatók, részben a Magyar Természettudományi Múzeumban. Apáthy eredménye volt az orvosi pióca (*Hirudo medicinalis*) által is előállított vér-alvadásgátló anyagot, a hirudint termelő mirigy azonosítása. Igazán ismertté azonban az idegsejtekben először kimutatott, úgynevezett neurofibrillumok felfedezése által vált,

amelyek szerinte folytonos hálózatot alkotnak a testben, és ilyen módon meghatározó szerepet játszanak az idegingerület vezetésében. A kontinuitás- vagy neurofibrillum-elmélet rögtön felkeltette a tudományos világ érdeklődését, ugyanakkor komoly tudományos vitákat is kavart. Ezekből végül Apáthy kritikusi kerültek ki győztesként, mint a később, 1906-ban Nobel-díjban részesült Santiago Ramon y Cajal spanyol tudós, aki azt állította, hogy a neurofibrillumok és rajtuk keresztül az idegsejtek hálózata nem kontinuus, hanem az idegsejtek elkülönült, bár egymással érintkező egységeket alkotnak.

Apáthy Istvánnak azonban a hazai és külföldi elismertség tekintetében sem kellett hiányt szenvednie: amellett, hogy műhelyét nemzetközi hírű tudósok látogatták, metszetsorozataival, illetve a saját fejlesztésű felszerelésekkel az 1896-os millenniumi, valamint az 1900-as párizsi világkiállításon két aranyérmét és egy ezüstérmét nyert. Bár a Belga Királyi Orvosi Akadémia már 1905-ben tiszteletbeli tagjává választotta, a Magyar Tudományos Akadémiának mindvégig csupán levelező tagja volt (többnyire ellenzéki politikai megnyilvánulásai miatt, a tiszteletbeli tagságra való 1919-es felterjesztés pedig nem kapott elegendő szavazatot). Apáthy tudományos pengeváltásai nem csupán a neurofibrillum-elmülethez kapcsolódtak, más szövettani kérdésekben is kategorikusan fogalmazott, mivel az volt a filozófiája, hogy egy igazi tudósnak nem a kritikától, hanem hibái elhallgatásától kell tartania. Makacs természete a politikai és társadalmi kérdésekben is hasonló módon nyilvánult meg. Közéleti szerepvállalása, illetve politikai nézetei ellentmondásosak voltak, és összetett személyiségről tanúskodnak. Korának tudományos eredményeire élénken és azonnal reagált, s a freudi elméleteket a „nemi dolgokban féktelenül érzékies, erotikus irányzatnak”, „badar és tudománytalan bécsi iskolának” titulálta, ugyanakkor az evolúcióelmületről, a darwinizmusról is gyorsan kialakította a maga határozott véleményét. Ahogy egyéb meglátásai, úgy ez sem volt ellentmondásoktól mentes, ugyanis megrögzött darwinista volt, vagyis nagyra tartotta Darwin elméletét és munkásságát, mindannak ellenére, hogy azt is vallotta: a természetes kiválogatódásnak koránt sincs akkora jelentősége, mint azt Darwin állította. Mindezzel együtt írásaiban a darwini kulcsfogalmakat (például a létért való harcot) igyekezett megvédeni a korabeli tendenciózus félreértelmezésektől.

Apáthy számára ezek nem pusztán szakmai kérdéseket jelentettek, hanem egyszersmind a társadalomtudományok és a természettudományok közötti intenzív kapcsolatkeresést is, aminek számos megnyilvánulása volt. Az eugenika (vagy Apáthy szerint fajegészségtan) is élénken érdekelte, tanulmányaiban „faji háborúkról” írt, amelyeket a magyarság folytatótt a szlovákok, szerbek és románok feletti kulturális uralom fenntartásáért és a Magyar Királyság multietnikus idilljének megőrzéséért. Gondolkodásában a soknemzetiségű Kárpát-medencében kizárólag a politikai fejlettség legmagasabb szintjére jutott magyarság lehet képes a békés együttélés megvalósítására, ő maga pedig egyik kezdeményezője és alapítója volt a Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társaságnak, amely Teleki Pál vezetésével a Magyar Tudományos Akadémia részeként működött.

Ugyanakkor mindezt összeegyeztethetőnek tartotta a szocialista ideológiával, sőt utóbbival támasztotta alá az érvelését. Amerikai kutatóútján végzett társadalmi megfigyelései kiterjedtek az ott élő európai bevándorló munkaerőre is, ugyanakkor elítélte az Egyesült Államok szegregációs politikáját. Hasonlóan egzotikusnak hathat a politikai

pártpreferenciája: 1903-ban a Bánffy Dezső-féle Új Pártba lépett be, majd 1905-től Károlyi Függetlenségi Pártjához kötötte politikai karrierjét, annak kolozsvári vezetője, illetve Károlyi legfontosabb erdélyi embere volt. Tudományos pályáját azonban nem volt hajlandó feladni országos politikai feladatokért, és ehhez a későbbiekben is ragaszkodott. Jó kapcsolatot ápolt Apponyival, Grandpierre Emillel és Jászi Oszkával is. Ez utóbbi az 1912-ben megjelent könyvéről (*A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*) kikérte Apáthy véleményét, aki így nyilatkozott: „Ön nagyon is megbízik a nemzetiségi vezetők jóhiszeműségében és a magyar államhoz való hűségében [...]. Ön hisz olyan dolgokban, melyekben én, sajnos, megtanultam kételkedni.” Tagja és vezetője volt a kolozsvári Unió szabadkőműves páholyának, illetve az Erdélyi Szövetség nevű regionális érdekvédő csoportnak.

Közéleti szerepvállalásának csúcspontját az őszirózsás forradalmat követően a kolozsvári Magyar Nemzeti Tanács elnöki tisztsége, majd az 1918. december 7-én kezdődő, meglehetősen rövid életű kelet-magyarországi főkormánybiztosi pozíciója jelentette. Károlyi Mihály híveként – ugyanakkor számos kérdésben ellenlábasaként – az impériumváltás eseményei során meglehetősen konzervensen viselkedett, mindvégig ragaszkodva a belgrádi katonai konvenció előírásaihoz. Részt vett az aradi román–magyar tárgyaláson, illetve megszervezte az 1918. december 22-i kolozsvári nagygyűlést, mintegy a gyulafehérvári román népgyűlés magyar ellensúlyaként. A kolozsvári román bevonulást követően Károlyi menekülésképp felajánlotta Apáthy-nak a közoktatásügyi miniszteri tárcát, ő azonban nem volt hajlandó távozni Erdélyből. A román megszállás után, 1919. január 15-én letartóztatták, végigjárta Dés, Zsibó, Nagykároly börtöneit, végül Nagyszébenbe szállították, ahol későbbi pere is zajlott. Fogságának körülményei ismertségének köszönhetően korrektek voltak: megengedték neki, hogy tudományos munkával foglalkozzon, sőt felesége beköltözését és szabad mozgását is lehetővé tették. Ennek ellenére a másodfokú tárgyalásán történő felmentéséig egészségi állapota megroppant, amin sem magyarországi kezelése, sem az ezt követő, utolsó nápolyi útja nem tudott javítani. Magyarországra költözve kiállt a kolozsvári egyetem Szegedre való áttelepítése mellett, aminek sikerét követően az egyetemi tanév végén, 1922. szeptember 29-én, alig 59 évesen Szegeden elhunyt.

Felhasznált, illetve magyar nyelven is elérhető legfontosabb szakirodalom

- APÁTHY István (1909): A darwinizmus bírálata és a társadalomtan. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 2(4), 309–339.
- APÁTHY István (1914): Fajegészségügy és fajegészségtan. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 7(1), 52–65.
- APÁTHY István (1920): Erdély az összeomlás után. *Új Magyar Szemle*, 3(2–3), 147–176.
- MARISKA Zoltán (2006): In memoriam Apáthy István. *Mikes International*, 6(1), 105.
- MARKÓ Bálint (2009): Apáthy István. In KOVÁCS KISS Gyöngy (szerk.): *Hivatás és tudomány. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiemelkedő személyiségei*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 9–36.
- TURDA Marius (2014): *Eugenics and the Nation in Early 20th Century Hungary*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Apponyi Albert

Apponyi Albert 1846. május 29-én született Bécsben, nagyapponyi Apponyi György gróf (1808–1899) és nagymihályi Sztáray Júlia grófnő (1820–1871) gyermekeként. Édesapja az 1840-es évektől a vezető konzervatív politikusok közé tartozott. 1847-ben magyar királyi kancellárnak nevezték ki, e tisztségét az 1848-as forradalomig töltötte be. A gyermek Albert tanulmányait házitanítók felügyelete mellett kezdte, majd a kalksburgi jezsuita kollégium diákja lett (1857–1863). Bécsben és Pesten folytatott jogi tanulmányokat (1864–1868). Diákként kiváló szónoki és idegennyelv-tanulási képességekre tett szert, oktatói pedig hívő katolikusnak nevelték. A sokoldalú arisztokrata zenerajongóként évtizedeken át kivette részét a magyar zenei kulturális élet szervezéséből. Élete során számtalan alkalommal utazott külföldre, műveltségének köszönhetően Európa-szerte otthonosan mozgott. Idővel komoly nemzetközi kapcsolati-ismeretségi kört alakított ki.

A kormányzó liberális Deák Párttal együttműködő Katolikus Konzervatív Párt jelöltjeként szerzett először képviselői mandátumot 1872-ben. Az 1875–1877 és az 1919-es rövid időszakról eltekintve haláláig tagja volt a magyar országgyűlésnek. Az 1870–1880-as évek folyamán konzervatív politikát képviselt, katolikus és agrárius ügyeket karolt fel, de nem dolgozott ki a magyar belpolitikai életben hegemon helyzetben lévő szabadelvűséggel szemben egy alternatív konzervatív eszmerendszert, hanem fokozatosan közeledni kezdett a liberalizmushoz.

Az 1867-es kiegyezéssel kezdetben elfogadta, majd ellenzéki politikusként lépésről lépésre szembefordult vele. Úgy gondolta, hogy a kiegyezés, a közjogi kérdések kritikája, az Ausztriával való közös ügyek magyar nemzeti irányú továbbfejlesztése (az „alvó jogok” kiterjesztése) tágabb érvényesítési lehetőséget kínálnak a politikában, mint a konzervatív-liberális törésvonal mentén való állásfoglalás.

Az 1889-es „nagy véderővitában” a közjogi ellenzék egyik vezéralakjaként szerepelt, felszólalásai nagy népszerűséget hoztak számára, de ezt egy kicsi ellenzéki párt vezetőjeként – az országgyűlési váltógazdálkodás hiányában – soha nem tudta parlamenti választásokon a képviselőházi többség megszerzésére fordítani. A Tisza Kálmán miniszterelnök által kiépített belpolitikai rendszer lehetetlenné tette, hogy a kormányzó Szabadelvű Pártot a választásokon legyőzzék. Az ellenzéki Apponyi évtizedeken keresztül együtt tudott élni ezzel a berendezkedéssel, miközben az 1870-es évektől az 1890-es évekig több pártot is szervezett (Jobboldali Ellenzék, Mérsékelt Ellenzék, Nemzeti Párt), de nem talált igazi fogást a kormánypárton. Az ellenzéki szerepet feladva 1899-ben politikustársaival együtt belépett a Széll Kálmán miniszterelnök vezette Szabadelvű Pártba. Az 1901-es választások után megválasztották a képviselőház elnökévé. Am a kormánypárt tagjaként sem adta fel korábbi közjogi követeléseit, ami miatt 1903-ban le kellett mondania a képviselőházi elnöki tisztségéről, majd a Szabadelvű Pártból is kilépett, és újra ellenzékiként politizált.

2. kép: Gróf Apponyi Albert, a magyar delegáció vezetőjének érkezése a békekonferenciára
1920. január 15-én

Forrás: Fortepan – Francia Nemzeti Könyvtár

A híres-hírhedt „zsebkendőszavazás” után az addig 67-es Apponyi csatlakozott a kiegyezési rendszert elutasító és Ausztriával csak perszónálunióban gondolkodó Függetlenségi és 48-as Párthoz. E párt egyik vezető figurájaként nagy szerepe volt abban, hogy az ellenzék megnyerte az 1905-ös képviselőházi választást, a harminc éve kormányzó Szabadelvű Párt pedig elvesztette többségét.

Az 1905–1906-os nemzeti ellenállásban is komoly szerepet játszott, majd az ellenzék – Ferenc József királlyal megegyezve – Wekerle Sándor vezetésével megalakította a koalíciós kormányt. Ebben Apponyi a vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot töltötte be. A kultuszárca vezetőjeként 1907-ben új elemi népiskolai törvényeket („Lex Apponyi”) fogadtatott el, amelyek a magyar nyelv tanításának erősítése miatt kiváltották a nemzetiségi képviselők bírálatát. Eltörölve a tandíjat, 1908-ban ingyenessé tette az elemi népiskolai oktatást, 1909-ben pedig törvényt fogadtatott el a katolikus kongruáról. A nagy háború idején még egyszer elvállalta az Esterházy-, majd a harmadik Wekerle-kormányban a vallás- és közoktatásügyi tárca vezetését. Bár ekkor is dolgozott ki törvénytervezeteket, a politikai légkör már nem kedvezett ezek megtárgyalásának és elfogadásának. Fontosnak tartotta a katolikus autonómia megvalósítását, részt vett ennek érdekében a második katolikus autonómaszervező kongresszuson (1897–1902), de ezt sem ekkor, sem kultuszminiszterként nem volt képes megvalósítani.

Már az 1890-es évek közepén csatlakozott a nemzetközi békemozgalom intézményes fórumához, az Interparlamentáris Unióhoz (IPU). A századforduló éveiben az IPU

Közgyűlésének kollektív elnökségébe is bevásztották. Tagja lett a hágai székhellyel működő Nemzetközi Választott Döntőbíróságnak. A pacifizmus eszméit terjesztette Magyarországon és külföldön egyaránt, miközben komoly nemzetközi jogi ismeretekre tett szert. Kultuszminiszterként május 18-át a béke napjává nyilvánította. Pacifista munkásságát elismerendő, 1911-ben Nobel-békedíjra jelölték.

Békepárti múltja ellenére „Hát végre!” felkiáltással üdvözölte a Szerbia elleni háborút, amely néhány nap alatt világháborúvá eszkalálódott. Ellenzéki politikusként is támogatta a háborús Tisza-kabinetet, a németekkel való szövetséget és a korlátlan tengeralattjáró-háború bevezetését is. Ugyanakkor az amerikai sajtóban kampányt folytatott a Monarchia pozitív megítélése érdekében, illetve – az olasz hadüzenet előtt – titokban békeajánlattal fordult az antanthoz.

A világháborús összeomlás után együttműködött a Károlyi-féle népköztársasággal, de a kommunisták elől már menekülnie kellett. Csak 1919 novemberében tért vissza Budapestre. Ekkor felcsillant a lehetőség, hogy az antant által Magyarországra küldött George Russell Clerk által kezdeményezett pártközi tárgyalások eredményeképpen koncentrációs (koalíciós) kormányt alakíthat. Ez azonban végül nem neki, hanem Huszár Károlynak sikerült, aki azon nyomban felkérte Apponyit, hogy legyen a békedelegáció elnöke, amire a gróf igent mondott.

E nehéz feladatra mások nem aspiráltak, és az idegen nyelveken kiválóan kommunikáló, a nemzetközi jogot ismerő és széles körű kapcsolati hálóval rendelkező Apponyit ideális delegációvezetőnek tartották. Hivatalosan az 1919. december 12-i minisztertanácsi ülésen döntöttek elnökségéről, de Apponyi ekkor már készült az új szerepre. E kormányülésen vázolta fel elképzelését, miszerint küldöttsége ragaszkodni fog a területi integritáshoz, és népszavazást kér valamennyi elcsatolandó területről. Ha ezeket az antant elutasítja, „akkor ezen két elvnek fel nem adása mellett kell tárgyalásokba bocsátkoznunk és igyekeznünk igazunkat, amennyire csak lehet megvédeni”.

A békeküldöttség 1920 januárjában utazott Franciaországba, ahol ellenséges fogadtatásban részesült. A békeszerződés-tervezet átvétele után egyetlen napot kaptak arra, hogy a feltételeket áttanulmányozzák és reagáljanak rájuk. Így mondhatta el Apponyi január 16-án a híressé vált védőbeszédét a brit, francia és olasz miniszterelnök előtt, illetve ekkor mutatta be nekik az úgynevezett „vörös térképet”, amelyen feltüntették Magyarország etnikai viszonyait, egyszersmind azt is szemléltetve, hogy a győztes nagyhatalmak döntései miatt milyen nagy számú és tömbökben élő magyar népesség kerül idegen államok fennhatósága alá.

A védőbeszéd, illetve a tavasszal megkezdett titkos francia–magyar gazdasági tárgyalások azonban nem változtattak a győztesek álláspontján, májusban pedig Budapestre érkezett a békeszerződés végleges változata. Apponyi vállalta volna az aláírást, de erről lebeszéltek. A magyar delegáció lemondott, miközben a kormány számára azt javasolta, hogy fogadja el békefeltételeket.

A védőbeszédnek csak Apponyi további pályafutása szempontjából lett pozitív következménye. Tartalma miatt a kibontakozó revizionista mozgalom kiskatéjának rangjára emelkedett, az idős gróf körül pedig valóságos kultusz bontakozott ki a revizionizmus jegyében. Össznezemzeti ünnep szintjére emelték hetvenötödik, nyolcvanadik,

nyolcvanötödik születésnapját, több száz település megválasztotta díszpolgárának, még életében intézményeket és közterületeket neveztek el róla. A Horthy-korszakban négy alkalommal jelölték magyar egyetemek Nobel-békedíjra.

Népszerűségét Bethlen István miniszterelnök is igyekezett hasznosítani – Apponyi kormányzati felkérésre vállalta, hogy a svájci Genfben székelő Nemzetek Szövetségénél fődelegátusként képviseli Magyarországot és a határon túli magyarságot. E fórumon is a trianoni békediktátum igazságtalanságát hirdetve szólalt fel a kisebbségi jogok, az optánsügy és a kölcsönös lefegyverzés kérdésében.

Apponyi idős kora ellenére a Horthy-kori belpolitikában is aktív maradt, demokrata és legitimista nézeteket vallott, megnyilatkozásaiban pedig a szabadság- és szociális jogok bővítése mellett érvelt. Annak ellenére, hogy a Nemzetek Szövetsége mellett fődelegátusként kormányzati feladatkört látott el, belpolitikai kérdésekben kritikusan viszonyult a Bethlen-kabinethez – különösen a detronizációs törvény elfogadása és a törvényi szabályozás helyett választójogi rendelet alapján kiírt 1922-es nemzetgyűlési választások miatt. E kettősség miatt ironikusan így nyilatkozott önmagáról: „kizárólag külső használatra.” Pártokhoz már nem csatlakozott, de a legitimista tábor arisztokratikus-nagypolgári szárnyának szellemi vezéréként fellépő aggastyán az 1920-as évek egyik reprezentatív, ám hatalom nélküli politikusának számított. Amint ő maga fogalmazott: „meghallgattak, de nem hallgattak rám.”

Kortársai az 1933. február 7-én, Genfben bekövetkezett halála utáni nemzeti gyász jegyében egy, a liberális nézeteket elfogadó katolikus, konzervatív, nacionalista politikust kísérték utolsó útjára. Apponyi évtizedekig a cenzusos választójogon alapuló elitista politikálás képviselőjének számított, utóbb a demokratikusan megválasztott parlamentben hívő, pacifista, de a világháborús kormányokat támogató, humanista, a szociális jogokért síkra szálló, széles körű karitatív munkát végző politikus volt, magában sűrítve hosszú életének és a korszak válságainak sok tapasztalatát.

Bár idős korában megírta emlékiratait, amelyek nyomtatásban is megjelentek, a kommunista diktatúra évtizedei csaknem teljesen kitörölték a személyét a nemzeti emlékezetből.

Felhasznált, illetve magyar nyelven is elérhető legfontosabb szakirodalom

ANKA László szerk. (2016): *Apponyi Albert válogatott levelezése*. Budapest: Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet.

ANKA László (2014): *Gróf Apponyi Albert belpolitikai pályafutása a dualizmus korában*. PhD-disszertáció. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola.

ANKA László (2020): Gróf nagyapponyi Apponyi Albert. In GULYÁS László (szerk.): *Kézikönyvek a Horthy-korszak tanulmányozásához. I. köt. 111 életrajz a külpolitika történetéhez (1919–1944)*. Szeged: Egyesület Közép-Európa Kutatására. 281–289.

APPONYI Albert (1922): *Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom – huszonöt év az ellenzéken*. Budapest: Pantheon.

Apponyi Albert emlékiratai. 1899–1906. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi, 1934.

APPONYI Albert (1933): *Élmények és emlékek*. Budapest: Athenaeum.

Az aradi magyar–román tárgyalások

A Károlyi-kormánynak az erdélyi románokkal való megegyezési kísérletei közül a legfontosabb az 1918. november 13–14-ei sikertelen aradi magyar–román tárgyalás volt. Gyökeresen szakítva a korábbi kormányzati politikával, a wilsoni elvek értelmében Károlyiék a nemzetiségek kulturális és helyhatósági önkormányzatának legmesszebbmenő kiépítését szorgalmazták, anélkül, hogy feladták volna Magyarország területi integritásának elvét. Jászi Oszkár nemzetiségi miniszter (a „Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési joga előkészítésével megbízott” tárca nélküli miniszter) koncepciója ezzel összefüggésben az volt, hogy a Magyarország irányában kérlelhetetlenül ellenségesnek mutakozó antantpolitika hatását a szomszédos népekkel való megegyezések révén kell mérsékelni. Viszonylag korán megtapasztalta azonban, hogy erre kevés az esély, mivel az általa felkínált megoldásokat a magyarországi nemzetiségek – köztük az erdélyi románság – vezetői 1918 őszén már kevésnek találták, és ezért elutasították. Az erdélyi román politikusok egy része már október közepe óta nyíltan hangoztatta, hogy önrendelkezési jogot követelnek a magyarországi és erdélyi román nemzetnek, továbbá nem ismerik el a magyar kormány és az Országgyűlés jogát arra, hogy a román nemzet nevében szóljon. Károlyi és Jászi számára – Alexandru Vaida-Voevodnak a magyar parlamentben október 18-án elhangzott beszéde mellett – az is intő jel lehetett, hogy erdélyi román politikusokkal való aznapi bizalmas beszélgetésük alkalmával tárgyalópartnereik egyértelművé tették: egy esetleges erdélyi népszavazás során a román szavazók majdnem egyhangúlag a Romániával való egyesülést támogatnák.

November 1-jei beiktatását követően Jászi azonnal nem hivatalos tárgyalásokat kezdett az erdélyi románok és a szászok egyes vezetőivel. Abban egyetértettek, hogy Erdélyben fenn kell tartani a rendet és a nyugalmat, a terület jövőbeni sorsát illetően azonban az álláspontok homlokegyenest eltértek egymástól. Míg Jászi úgy vélte, a határkérdés végleges megoldását a békekonzferenciára kell bízni, addig a román vezetők egyre nyíltabban követelték a Magyarországtól való elszakadást. Robert Lansing amerikai külügyminiszter románokat támogató, november 5-i nyilatkozata újabb lendületet adott mozgalmuknak. A Budapesten megalakult, majd Aradra költöző Központi Román Nemzeti Tanács november 9-én ultimátummal felérő jegyzéket küldött a budapesti Magyar Nemzeti Tanácshoz. Ebben bejelentette, hogy „a közrend, a vagyon- és személybiztonság megóvása céljából” 23 vármegye teljes területén és három vármegye románok lakta járásaiban át kívánja venni a kormányzást. Felszólította a magyar kormányt, hogy rendelje a Központi Román Nemzeti Tanács hatalma alá az itt található „összes állami, politikai, közigazgatási, bírósági, iskolai, egyházi, pénzügyi, katonai és közlekedésügyi intézményt, hatóságot és szervet”, úgy, hogy „minden más impérium megszüntetendő”. Fenyegető hangú bejelentésére november 12-ig várt választ.

A magyar kormány, amelynek tagjait váratlanul érte az ultimátum, november 10-én vitatta meg nem hivatalos ülésén az előállt helyzetet. Álláspontját rögtön ezután közölte a Nemzeti Tanáccsal, majd még ugyanaznap a miniszterelnökségen a Kolozsvári Magyar Nemzeti Tanács két vezetője, Apáthy István és Vincze Sándor, továbbá két ismert erdélyi arisztokrata, Bánffy Miklós és Bethlen István, valamint mások részvételével megbeszélést tartottak. A reményvesztett hangulatot jól jellemzi, hogy Vincze Sándor visszaemlékezései szerint Károlyi Mihály többször is kijelentette: „szívesebben volna egy ólomkamrában, mint a miniszterelnöki székben”. A résztvevők egyetértettek Jászival, aki a svájci kantonális konföderáció mintájára, vagyis etnikai alapokon létrejövő új politikai-igazgatási egységek létrehozásával kívánta megoldani az erdélyi kérdést, és a románokkal való tárgyalást javasolta. Mintegy előkészítve az aradi találkozót, Károlyi kijelentette a sajtónak: a magyar kormánynak az az álláspontja, hogy az erdélyi románság a románlakta vidékeken vegye át a közigazgatás vezetését. „Ezzel is igazoljuk, hogy a wilsoni elvek alapján állunk.” Vasile Goldiș erdélyi román vezető egy kolozsvári lapnak adott nyilatkozata viszont nem hagyott kétséget a román szándékokat illetően: „Ahol románok élnek többségben, az román föld, s miután Erdély ilyen terület, logikus, hogy Romániához kell tartoznia.”

Jászi és népes küldöttsége november 12-én éjjel utazott el különvonattal Aradra, a tárgyalások pedig 13-án délelőtt kezdődtek el a vármegyeháza tanácstermében. Mivel a román küldöttség vezetője, az egyik legtekintélyesebb román politikus, Iuliu Maniu csak másnap érkezett Bécsből Aradra, így aznap csak egy rövid, alig kétórás tárgyalásra került sor. A megbeszélések rendkívül feszült hangulatban kezdődtek, mert Vasile Goldiș és a Központi Román Nemzeti Tanács elnöke, Ștefan Cicio-Pop óvást emelt a magyar küldöttség összetétele ellen. Élesen tiltakoztak a több erdélyi helyszínen kirobbant atrocitások ellen is, amelyek közül különösen Urmánczy Nándor jósikafalvi különítményének a fosztogató román paraszttal szembeni kíméletlen fellépését kifogásolták. Ezt követően Jászi összefoglalta a magyar kormány Erdélyt illető álláspontját, hangsúlyozva, hogy a tárgyalások célja a közrend biztosításán kívül egy olyan provizórium kialakítása, amely a szóban forgó terület minden népe számára biztosítja az önrendelkezés jogát. Kijelentette, hogy a román álláspont nem felel meg a wilsoni elvek szellemének, mivel az általuk követelt területen 6 841 000 ember él, ebből 2 399 000 román, 3 900 000 pedig magyar, német és más anyanyelvű. A román hatalomátvétel alternatívájaként ezért – a régi vármegyei szervezet helyett a járásokat és az egyes településeket alapul véve – egy svájci típusú kantonrendszer kialakítását javasolta, amelynek értelmében a román többségű vidékeken román autonóm területeket hoztak volna létre. A románok függetlenül intézhették volna területeik ügyeit, tehát az államhatárok elismeréséért a kormányzati hatalom egyes funkcióinak gyakorlását kapták volna cserébe, és a béketárgyalásokon is képviseltethették volna magukat.

A tárgyalások másnapján a román küldöttség nevében Vasile Goldiș – a kantontervezet bonyolultságát bírálva és a nemzetiségi konfliktusok további kiéleződésének veszélyére hivatkozva – visszautasította a magyar javaslatot, és azt a román önállósághoz való jog kétségbevonásaként értékelte. Válaszában Jászi rámutatott arra, hogy az államjogi kérdések eldöntésére kizárólag a békekonferencia lenne hivatott,

addig provizóriumot kellene teremteni. Heves vita után Jászi 11 pontos új javaslatot tett, és egyfajta magyar–román kondomíniumot ajánlott fel: a nemzeti többség szerint magyar és román fennhatóságú járásokra és városokra osztotta volna fel Erdélyt és Kelet-Magyarországot, s ott egy közös kormánybiztosság irányította volna az új közigazgatási rendszer bevezetését. A román vezetők azonban ezt a javaslatot sem fogadták el. Iuliu Maniu határozottan kijelentette: a román nemzet „saját maga akarja a végrehajtó hatalmat a kezébe venni”, és „jogában fog állni az is, hogy a teljes elszakadást kimondja”. A tárgyalások zárásaként a román küldöttség egyik tagja, Aurel Lazăr a román nemzetörségek részére 10 millió koronát és műszaki támogatást, fegyvert kért, amit a hadügyminiszter később ki is utalt, bár a fegyverek kiszolgáltatását később leállították.

3. kép: A magyar–román tárgyalások helyszíne, Arad központja a századelőn

Forrás: Fortepan / Magyar Földrajzi Múzeum / Diagyűjtemény

Az aradi tárgyalásokat Jászi utólag úgy értékelte, hogy azok eredménytelenek voltak, de sikerült dokumentálni ország-világ előtt, miszerint az új, demokratikus Magyarország széles körű autonómiát és ezzel együtt elfogadható alternatívát tud nyújtani nemzetiségei számára. Az erdélyi román vezetők a korábbi, fenyegető hangú ultimátumuk ellenére eltekintettek a hatalomátvétel azonnali, egyoldalú proklamálásától, és a végleges döntést a magyarországi románok nemzetgyűlésére, a román királyi hadseregre s a béketárgyalásokra hagyták. A fokozatos helyi hatalomátvétel azonban már folyamatban volt,

mivel a megalakuló román nemzeti tanácsok és gárdák (nemzetőrsek) egyre inkább arra törekedtek, hogy átvegyék a helyi közigazgatás irányítását. A Központi Román Nemzeti Tanács intenzív kapcsolatokat ápol a iași román kormánnyal, az első román katonai egységek pedig már az aradi tárgyalások megkezdése előtt behatoltak kelet felől Erdély területére. Nem állt messze a valóságtól egy korabeli bizalmas magyar jelentés azon megállapítása, amely szerint az erdélyi román vezetők az aradi tárgyalásokkal csupán időt szerettek volna nyerni addig, „amíg egész Erdélyben és a románok által lakott vidékeken teljesen szervezve lesznek, és amíg Románia a hadseregét szervezheti, hogy elfoglalhassa Erdélyt”.

Felhasznált, illetve magyar nyelven is elérhető legfontosabb szakirodalom

- L. BALOGH Béni szerk. (2020): *Erdélyből jelentik. A Károlyi-kormány nemzetiségi minisztériumának válogatott iratai 1918. november 3. – 1919. január 29.* Kolozsvár–Budapest: Iskola Alapítvány – Magyar Nemzeti Levéltár.
- HATOS Pál (2018): *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története.* Budapest: Jaffa.
- JÁSZI Oszkár (1982): Visszaemlékezés a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. In LITVÁN György – VARGA F. János (szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája. Válogatás.* Budapest: Magvető, 311–328.
- RAFFAY Ernő (2019): *Erdély 1918–1919-ben. Tanulmányok.* Köröstárkány–Kápolnásnyék: Kárpátia Stúdió.
- ROMSICS Ignác (2018): *Erdély elvesztése, 1918–1947.* Budapest: Helikon.
- SZARKA László (1994): Iratok az 1918. novemberi aradi magyar–román tárgyalások történetéhez. *Regio*, 5(3), 140–166.
- SZARKA László (2020): Arad 1918. A magyar kormány és a Román Nemzeti Tanács tárgyalása az erdélyi kérdés átmeneti rendezéséről. In KOVÁCS KISS Gyöngy (szerk.): *Impériumváltás Erdélyben (1918–1920).* Kolozsvár: Komp-Press – Iskola Alapítvány, 74–98.
- SZÁSZ Zoltán (1986): Forradalmak és nemzeti mozgalmak a monarchia összeomlása után (1918–1919). In SZÁSZ Zoltán (szerk.): *Erdély története. Harmadik kötet. 1830-tól napjainkig.* Budapest: Akadémiai, 1701–1732.

A badeni levéltári egyezmény

A felbomlott Habsburg Monarchia négy évszázados fennállása során keletkezett kulturális örökségből az államutódlás folyamatában a magyar igények mértékét és érvényesítését messzemenően behatárolta az osztrák békemű megalkotásának időbeli elsősége és a nagyhatalmi béketeremtők részéről a területiség elvének merev alkalmazása. A saint-germaini békeszerződés 1919 szeptemberében az Osztrák Köztársaság kizárólagos tulajdonába utalta a felségterületén található államvagyon egészét, beleértve a közös osztrák–magyar levéltári intézmények állományát, valamint a dinasztikus eredetű muzeális, könyvtári és művészeti gyűjteményeket. A belőlük való részesedés jogát Olaszországnak és a szövetkezett utódállamoknak ismerte el anélkül, hogy a másik jogutód, Magyarország érdekeltségét figyelembe vette volna. A paradox helyzetet tovább bonyolította, hogy a kulturális örökségből a saját nemzeti szellemi vagyonállomány azonnali átadását katonai fenyegetéssel kikényszerítő olasz és gazdasági zsarolással megvalósító csehszlovák követelések teljesítéséről Ausztriával kötött kétoldalú megállapodások már a trianoni békeszerződés előtt kimondták a nemzeti szellemi tulajdon (*patrimoine intellectuel*) és az új államterület szigorú megfeleltetését. A jelentős területi veszteséget szenvedő Magyarország számára a területiség abszolutizálása erősen beszűkítette a Monarchia levéltári, muzeális és könyvtári örökségből a magyar szellemi tulajdon birtokbavételének lehetőségét.

A magyar kulturális békecélok kidolgozására az országos közgyűjtemények vezetőiből alakult bizottság a békedelegáció útján már csak utólag kísérelhette meg a közös vagyonhoz fűződő társtulajdonosi jogosultságot elismertetni, továbbá a magyar szellemi tulajdon fogalmát a létrehozó nemzeti közösséghez kapcsolni és az új határok területi kötöttségétől függetleníteni. A módosítási javaslatok közül egyedül a társtulajdonosi jogigényt vették részlegesen figyelembe, s így végeredményben a magyar békeszerződés sem teremtett egyértelműen értelmezhető jogalapot a kulturális, szellemi örökségből való részesedésre. Egyfelől a Szövetséges és Társult Hatalmak 1920. május 6-i válaszejegyzéke és a trianoni szerződés 191. cikkének 2. bekezdése ténylegesen közös vagyonnak nyilvánította a két jogutód állam új felségterületén az egykori Monarchia, a korona és az uralkodóház vagyontárgyait, amelyből a korabeli magyar közjogász értelemezte a kulturális örökségre kiterjedő társtulajdonosi jogosultságot vezetett le. Másfelől a társtulajdonosi jogigény gyakorlati érvényesítésének ellentmondott a trianoni szerződés 177. cikke 5. bekezdésének az a kiegészítése, amely Magyarország részesedését a kulturális örökségből – az utódállamokkal azonos módon – a nemzeti szellemi tulajdonra korlátozta. A jogbizonytalanságot fokozta, hogy az osztrák felfogás egyáltalán nem tekintette a magyar békeszerződést és értelmező válaszejegyzékét a közös vagyonhoz fűződő magyar társtulajdonosi jogosítvány elismerésére kötelező jogforrásnak. Ebben a vitában a válaszejegyzéket kibocsátó Szövetséges és Társult Hatalmak ténylegesen az osztrák

oldalán álltak, mert azt a békeszerződés végrehajtására létrehozott jóvátételi bizottság a magyar kormány ismételt kérései ellenére sem hozta hivatalosan Ausztria tudomására.

4. kép: Az Országos Levéltár épülete a budai Várban 1934-ben

Forrás: Fortepan / Friss Ildikó

A magyar–osztrák vagyoni tárgyalások megkezdését hosszú ideig hátráltatta az Osztrák Köztársaság első éveinek Csehszlovákiára támaszkodó külpolitikai orientációja, a nyugat-magyarországi területi kérdés és a belőle eredő pénzügyi követelések lezáratlansága. A fordulatot – az osztrák államháztartás népszövetségi kölcsönrel történt szánálása után az egyoldalú csehszlovák gazdasági függőség lazítására és az elhanyagolt szomszédosági kapcsolatok javítására törekvő – Ignaz Seipel államkancellár 1923. januári budapesti tárgyalásai jelentették. Ennek eredményeként alakították ki a politikai és gazdasági kapcsolatok kibontakozását gátló vagyoni problémák békeszerződés által megkívánt baráti egyezségben (*accord amiable*) való rendezésének intézményes keretét, többek között elfogadták a kétoldalú választott döntőbírói eljárás elsőségét az ellentétek áthidalására. A kulturális örökség területén elkülönítették egymástól, és önálló

szakbizottságokra bízták a levéltári és a muzeális-könyvtári vagyontárgyalásának ügyét, mivel a két vagyonállományt őrző intézmények korábbi jogállása, gyűjteményeinek összetétele és keletkezésének módja jelentősen különbözött egymástól.

A Habsburg-ház dunai monarchiájában, amely 1526 után az önállóságukat megtartó rendi államok dinasztikus egyesítéséből keletkezett, a legfelső államügyek és külkapcsolatok intézése, a hadügy, továbbá a bányászatot és a külkereskedelmet is magában foglaló pénzügy tartozott a bécsi központi operatív kormányzati szervek hatáskörébe. A monarchikus hatalomgyakorlás ágazati tagolódása szerint épültek ki a császárvárosban az udvari archívumok; elsőként az Udvari Kamarai Levéltár (1578) a pénzügyi, majd a katonai iratokra a Hadi Levéltár (1711), végül legnagyobb gyűjtőkörrel a Házi, Udvari és Állami Levéltár (1749), amely a dinasztia jogait biztosító okleveleket, a mindenkori uralkodó konzultatív döntés-előkészítő testületeinek és diplomáciai tevékenységének állagait fogta egybe. Mindhárom intézmény állományát rendszeresen gyarapították egyes országok kormányhatósági iratanyagának bekebelezésével vagy megcsonkításával, mert gyakran kiemelték a Habsburg főhercegek országos igazgatási tevékenységének politikailag érzékeny iratait. A budai nádori hivatalból került Bécsbe Metternich államkancellár és József nádor bizalmas reformkori levelezése vagy a neoabszolutizmus évtizedéből Albrecht főherceg magyarországi főkormányzóságának teljes iratanyaga. De erre a sorsra jutottak a bécsi dinasztikus hatalmi centrum elleni rendi, vallási vagy nemzeti megmozdulások írásos emlékei a Bocskai-felkeléstől a cseh protestáns elszakadási kísérleten át az 1848–1849-i itáliai és magyarországi függetlenségi háborúig. A szigorú titokvédelmet alkalmazó intézményekben a tudományos kutatásnak határt szabott a dinasztia presztízsét védő restriktív engedélyezési gyakorlat és az előzetes iratcenzúrázás.

A Habsburg Monarchia dualista átalakulása és alkotmányos parlamentáris állambe rendezkedése 1867-ben alapvetően változtatta meg az udvari levéltárak jogállását, mert a dinasztikus tudományos gyűjtemények közül egyedül ezek kerültek át a közös minisztériumok alárendeltségébe, s lettek automatikusan közös osztrák–magyar intézmények. A két civil udvari levéltárban fokozatosan érvényesült a tudományos állások dualista paritásos betöltése, s magyar levéltárosok növekvő bécsi térnyerése segítette elő történelmünk forrásainak felfedezését és kutatását. A kiegyezés utáni magyar nemzetállam-építő tudománypolitika stratégiai céljai közé számított a bécsi udvari levéltárakból a Magyarország történetére vonatkozó forrásanyag egészének megszerzése és betagolása az új alapítású, budavári nemzeti levéltár állományába. A levéltári anyag területi alapú, tárgyi, tartalmi, személyi vonatkozású megosztásának és az iratok szervezeti összefüggéseit negligáló mesterséges szelekciójának (pertinencia elv) hitelét, amelyre a korabeli általánosan uralkodó levéltárfelfogás szellemében a magyar követelések épültek, a 19. század végétől alaposan megrendítette az új tudományos levéltári rendszerszemlélet, a proveniencia (származási) elv egyetemes előtérbe kerülése. A brüsszeli Nemzetközi Levéltári és Könyvtári Kongresszus 1910-ben egyhangúan a levéltárügy általános szervezési alapjának ajánlotta a proveniencia elv alkalmazását, amely a valóság-hű történeti rekonstrukció elengedhetetlen követelményének nyilvánította a kormányzati-közigazgatási szervek funkcionális illetékességéből származó organikus iratállomány egészének megbonthatatlanságát (*respect des fonds*). A kiegyezés óta parázsló osztrák–magyar levéltári jogvita

szakszerű lezárására a két fél mérvadó szakemberei között a századfordulót követően fokozatosan alakult ki konszenzus a proveniencia elv kölcsönös elfogadásáról, amely a Monarchia levéltári örökségéről folyó tárgyalásokon is irányadó maradt.

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és az új nemzetállamok létrejötte megváltoztatta a megszűnő államközösség kormányzatának tartozékát alkotó osztrák–magyar közös levéltárak helyzetét, és nemzetközi vitakérdéssé tette állományának tulajdonjogi hovatartozását. A békeszerződés előkészítése és végrehajtása során Magyarország mindvégig azzal a kettős kihívással szembesült, hogy megszerezze a közös udvari levéltárak magyar szellemi tulajdonnak számító állagait, és biztosítsa a Bécsben maradó, jelentős részben magyar vonatkozású kormányhatósági irategyüttesek tulajdonjogi kontinuitását, sértetlen információs épségét, elhárítva az utódállamok igényét az országtól elcsatolandó területek történelmi iratainak kiemelésére.

A magyar kormány 1918 novemberétől jogfolytonos társtulajdonosként tartott igényt az osztrák köztársasági államhatalom ideiglenes igazgatása alá vont közös levéltári intézmények sorsának alakítására. Ehhez a civil levéltárakban szolgáló magyar szakhivatalnokok, Eckhart Ferenc és Szekfű Gyula felszámolóbiztosi megbízása, továbbá a nyugalmazott házi, udvari és állami levéltári igazgató, Károlyi Árpád főmegbízotti reaktiválása teremtett tudományos háttérrel, míg a Hadi Levéltárba kirendelt magyar katonai felszámolóbizottság tagjainak többnyire nem voltak átfogó ismeretei a levéltárügy speciális szakmai problémáiról. Magyar részről támogatták az osztrák ideiglenes kezelőséget a közös levéltárak állagának megőrzésében, hogy a békeszerződés aláírása után tudományos elvek alapján hajtsák végre a levéltári anyag megosztását. A felszámolási stratégia alapvető célkitűzését magyar és osztrák részről egyaránt a proveniencia mint általános rendező elv elfogadtatása képezte, amely alkalmasnak ígérkezett mind a nemzetállami iratátadási igények jogosult mértékének meghatározására, mind pedig a történelmi kutatás érdekében a Monarchia kormányhatósági forrásanyagának intakt fenntartására. Az archivisztikai szempontból kedvezőtlenül alakuló békekilátások hatására vetette fel Károlyi Árpád 1919 nyarán a Bécsben maradó monarchiai levéltári örökség valamennyi utódállam közös tulajdonává való alakítását, hogy az internacionalizálás, az érintett államok levéltári delegátusaiból álló Nemzetközi Levéltári Intézet létrehozása elejét vegye a területi elvű, jelentős információvesztéssel fenyegető iratátadási követeléseknek. A Monarchia továbbélését szimbolizáló intézménynek azonban csak osztrák és cseh szakmai körökben akadtak szimpatizánsai, de megvalósítását egyetlen utódállam sem vette fel békecéljai közé. A párizsi békekonferencia megnyitásakor erőteljesen érvényesült az a felfogás, hogy az átcsatolt területek igazgatásának folyamatosságához a hivatali iratok mellett szükséges a vonatkozó történelmi levéltári anyag átengedése is. A győztes utódállamok szuverén államiségüket legitimáló nemzeti történetírásuk forrásszükségletének kielégítésére kísérelték meg – Franciaországgal összefogva – általánossá tenni a területi alapú, etnikai elvű levéltári iratkiszolgáltatást. A területiség jegyében a versailles-i szerződés Németországot kötelezte az elcsatolt Elzász-Lotaringiára vonatkozó történelmi levéltári iratok átadására, amelynek mintájára az osztrák békefeltételek eredetileg a területi elvet tartalmazták a bécsi udvari levéltárak anyagának megosztására. Elsősorban olasz–osztrák közös állásfoglalásnak tulajdonítható, hogy az osztrák békeszerződésbe a proveniencia